

O`zbekiston Respublikasi
Oliy va o`rta ta'lim vazirligi

Andijon Davlat Universiteti

Tilshunoslik kafedrası

Nurmonov A.

LINGVISTIK BELGI NAZARIYASI

(O`quv uslubiy qo`llanma)

ANDIJON –200 y.

Lingvistik belgi nazariyasi fanidan tayyorlangan ma'ruza matnlari
Andijon Davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafefrasining 2005
yilning 5 sentabrida bo'lib o'tgan 2-sonli yig'ilishida tasdiqlangan

Taqrizchi: Saidxonov M.,
filologiya fanlari nomzodi

ЛИНГВИСТИК БЕЛГИ НАЗАРИЯСИ*

ТИЛНИНГ БЕЛГИЛАР СИСТЕМАСИ ЭКАНИ

Инсон ўзини қуршаб турган оламни билиш жараёнида унинг унсурларини образлар орқали онгида акс эттиради ва бу онгда акс этган олам унсурлари белги орқали ифодаланади. Социал ахборотнинг ҳар қандай моддий ифодаловчилари белги ҳисобланади.

Тилнинг белгилар системаси экани унинг асосий хусусияти ва универсал томонидир.

XIX асрдаги белгилар системасига бағишланган фалсафий асарлар орасида Ч.С.Пирснинг асари алоҳида ажралиб туради. Семиотиканинг асосчиси саналувчи Ч.Морриснинг Ч.С.Пирс қарашларига таяниши ҳам бежиз эмас. Гарчи Ф.де Соссюрнинг «Умумий лингвистика курси» асарида Ч.С.Пирс асарларига ишора сезилмаса ҳам, аммо бу икки олимнинг белгилар ҳақидаги қарашларида бир-бирига жуда ўхшашлик бор. Шунинг учун Р.О.Якобсон: «Икки олимнинг (Соссюр ва Пирснинг – А.Н:) белгилар системасини ўрганишдаги ҳаракатида қандайдир генетик алоқа борми ёки фикрий мувофиқликни учратамизми, деган масалани ҳал қилиш жуда қизиқарли бўлар эди», – деганди.

Ч.Пирс белгиларни биринчи маротаба тасниф қилади. У таснифда белгининг моддий томони – ифодаловчи билан ифодаланмиш ўртасидаги фарқланишга асосланади. Ана шу белги асосида Ч.Пирс белгиларни уч катта гуруҳга ажратади:

1. Санам белгилар. Бундай белгиларда ифодаловчи маълум даражада ифодаланмиш билан ўхшашликка эга бўлади (масалан, ҳайвонларнинг тасвир белгиси сифатида акс эттирилиши).

2. Индекс белгилар. Бундай белгиларда ифодаловчи ифодаланмиш билан сабаб-натижа ёки бошқа муносабат (яқинлик, макон ва замондаги боғлиқлик ва ҳ.к.) орқали боғланади. Масалан, тутун оловнинг индекс белгиси саналади.

3. Символ белгилар. Бундай белгиларда ифодаловчи билан ифодаланмиш ўртасида шартли, конвенционал, мотивланмаган муносабат мавжуд бўлади. Бу муносабат эркин ва маълум қоида асосида вужудга келади. Ана шу жиҳатдан лингвистик белгилар символ белгиларга ўхшайди. Лекин белгилар типологиясида алоҳида ўрин эгаллайди.

Мотивланмаган белгилар ичида лингвистик белги алоҳида ўрин тутади. Лингвистик белгилар конвенционаллиги билан мотивланмаган барча белгилар билан умумийликни ҳосил қилса-да, аммо ахборот ташиш имкониятининг кенглиги, дискретлиги, акустиклиги, кўпсатҳлилиги ва бу сатҳ бирликлари ўртасидаги поғонали (иерархияли) муносабатнинг мураккаблиги билан бошқа мотивланмаган белгилардан фарқланади. Шунинг учун лингвистик белги алоҳида типдаги белгидир. Ф.де Соссюр ҳам лингвистик белгининг қурилиш моделини тавсия этиб, унинг икки асосий тамойилини белгилайди: ифодаланмишнинг эркинлиги ва кетма-кетлиги.

Биринчи тамойил ифодаловчи ва ифодаланмиш ўртасидаги муносабат

асосида белгиланади.

Бу ўринда *эркинлик* атамасининг маъносига алоҳида аҳамият бериш лозим. Гарчи лингвистик белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиш томони ўртасидаги муносабат эркин бўлса-да, лекин бундан сўзловчи белгининг ифодаловчи томонини эркин танлайди, деган хулосага келмаслик лозим.

Сўзловчи лингвистик белгининг жамоатчилик томонидан қабул қилинган ифодаловчи томонига озгина бўлса-да ўзгариш киритолмайди. У ўзининг тил хотирасида ўзигача бўлган ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатидан ташкил топган лингвистик белгини бир бутун ҳолда ўзлаштиради.

Лингвистик белгининг эркинлиги фақат унинг ифодаловчи томонининг ифодаланмиш томонига нисбатандир. Чунки бу икки томон ўртасида ҳеч қандай табиий алоқа йўқ.

Лингвистик белгининг иккинчи тамойили ифодаловчининг кетма-кетлигидир. Ф.де Соссюр асарида мазкур тамойил биринчи тамойилга нисбатан камроқ ўрин олган бўлса ҳам, лекин унга катта аҳамият берилди.

Ифодаловчи ўз табиатига кўра эшитиш сезгиси орқали қабул қилиниш хусусиятига эга бўлгани туфайли вақтда кенгайиб боради. Шунинг учун у вақт белгисига кўра тавсифланади: а) у чўзиқлик белгисига эга; б) чўзиқлик бир ўлчовли саналади.

Лингвистик белгининг кетма-кетлиги унинг бошқа белгилар билан синтагматик муносабатини кўрсатади. Лингвистик белгининг мазкур хусусияти тил ва нутқ алоқасига ҳам ишора қилади.

Лингвистик белгининг учинчи хусусияти ҳам мавжуд. Бу ифода томонининг дискретлиги, яъни майда элементларга ажралиш хусусиятидир. Дискретлик лингвистик белгининг кетма-кетлик хусусияти билан узвий боғлиқ. Нутқий жараёнда ўзаро кетма-кет қўлланувчи лингвистик белгилар парчаланиш хусусиятига эга. Ифодаловчи томондан бўлинишнинг энг кичик парчаси *товуш* саналади. Шунингдек, белги ифодаланмиш томонидан ҳам парчаланиш хусусиятига эга. Масалан, *она* лексемаси «қариндошлик», «бир бўғинга мансублик», «катталиқ», «аёл жинсига мансублик» семалари умумлашмасидир. Лекин мазкур бўлиниш илмий тафаккур маҳсули бўлиб, ифодаловчи бўлинишидан тамоман фарқланади. Ифодаланмиш томондан бўлинишнинг энг кичик парчаси эса *сема* саналади.

Тилшуносликда тилнинг белгилар системаси эканига икки хил ёндашув бор. Уларнинг биринчиси тилнинг белгилар системаси эканини умуман рад этади. Бу назария марксистик фалсафага зид идеалистик назария сифатида баҳоланади. Хусусан, Л.О.Резниковнинг дастлабки асарларида ушбу нуктаи назар ёрқин акс этади. Унинг фикрича, тилшуносликда агностицизм, биринчи навбатда, тилнинг белгилар системаси экани ҳақидаги назарияда ифодаланади. Инъикос назариясига асосланган диалектик материалистик таълимот агностицизмнинг мазкур кўринишини кескин танқид қилиш лозимлигини таъкидлайди. Лингвистик белги ҳақидаги назария ғайриилмий назариядир. У тилшуносликка энг зарарли агностик қарашларнинг кириб қолиш воситасидир, шунинг учун уни фош қилиш ва рад этиш зарур, дейди.

Р.А.Будагов ҳам лингвистик белги ҳақидаги назарияни инкор этади. У ҳар қандай миллий тил маълум ифодалар системасигина эмас, балки бу тилда мулоқот қилувчиларнинг барча фаолиятини ўзига хос акс эттириш натижаси ҳамдир, дейди. Унинг таъкидлашича, тилнинг белгили табиати концепцияси миллий тиллар табиатини, шу билан бирга, лингвистикани ҳам ниҳоятда камбағаллаштиради.

Лингвистик белги назариясини инкор этувчиларнинг ҳаммаси лингвистик белги табиати ҳақидаги бир йўналиш – монолетиристия (белгининг бир ёқламалилиги) йўналишга нисбатан фикр юритадилар. Белгини фақат шаклдан иборат, деган фикрга асосланадилар.

Б.А.Серебренников тўғри таъкидлаганидек, лингвистик белги назариясини умуман рад этувчи олимлар икки нарсани – коммуникация воситаси сифатидаги лингвистик белги табиати ва белги-маъно-нарсаси (ҳодиса) муносабати муаммоларини аралаштирадилар.

Даврлар ўтиши билан тилнинг белгилар системаси экани ҳақидаги назария аста-секин эътироф этила бошланди. Лекин лингвистик белги тузилиши масаласида икки хил оқим вужудга келди.

Биринчи оқим тарафдорлари лингвистик белги тузилишига фақат ифодаловчини киритадилар. Хусусан, Е.М.Галкина-Федорукнинг фикрича, товуш комплекси объектив борлиқдаги маълум предмет ҳақидаги умумхалқ тушунчасининг ифодаловчисидир. Шунинг учун сўз орқали ифодаланган тушунчани эмас, балки фақат сўзнинг товуш комплексинигина белги дейиш мумкин. Сўзнинг «маъноси»да ҳам «белги»ни кўришнинг ҳар қандай имкониятини мутлақо йўқотиш керак. Сўз ўзининг товуш состави билан борлиқдаги ҳодисаларнинг онгдаги инъикоси бўлган тушунчаларни ифодалайди, шу билан бирга, тушунчаларни шакллантириб номлайди. Демак, сўз предметлар нусхаси ҳам эмас, уларнинг белгиси ҳам эмас.

Илгари лингвистик белгини мутлақо инкор қилган Л.О.Резников ҳам кейинги асарларида мазкур назарияни эътироф эта бошлади ва фақат товуш комплексинигина лингвистик белги деб ҳисоблади. У сўзнинг товуш томони моддий характерга эга бўлиб, предметга нисбатан белги вазифасини бажаради, дейди. Унинг таъкидлашича, маъно предметни бевосита эмас, балки билвосита – товуш томони орқали акс эттиради, чунки борлиқнинг умумлашган ички мазмуни фақат иккинчи сигнал системаси орқали, яъни умумлашган маънога эга товушлар комплексини талаффуз қилиш жараёнида вужудга келадиган махсус физиологик алоқалар системаси орқали амалга оширилиши мумкин.

Бу концепциянинг фаол тарафдорларидан бири В.З.Панфиловдир. У бир бутун тил бирлигини эмас, балки фақат унинг материал томонини белги деб ҳисоблаш кераклигини, тил белгиси икки томонли эмас, балки бир томонли моҳият эканини кўрсатади.

Белгининг бир томонлама эканини поляк тилшуноси Л.Завадовский куйидагича таърифлайди: «Белгининг икки томонлама табиати тарафдорлари таянган асос тўғри. Белги, дарҳақиқат, шунинг учун белгики, у маънога эга. Лекин бундан белги икки элементдан ташкил топган бир бутунлик,

комбинация деган хулосага келмаслик керак. Ахир, боғ эгасини киши плус боғ тарзида икки томонлама моҳият сифатида талқин этиши керакми?»

В.М.Солнцев ҳам белгининг бир томонлама эканини маъқуллайди. У маънони белги таркибига киритиш ёки киритмаслик, бошқача айтганда, белгининг бир ёқлама ёки икки ёқлама моҳият эканини тан олиш кўп жиҳатдан маъно табиатини турлича тушунишга боғлиқлигини таъкидлайди. Ҳозирги кунда маънони икки хил тушуниш мавжуд: 1) муносабат тури сифатида (а) белгининг ифодаланмиш предметига муносабати, (б) тушунчага муносабати; 2) идеал акс эттириш сифатида. Биринчи қараш бўйича, белгига икки томонлама моҳият сифатида ёндашишга асос бор. Иккинчи қараш бўйича эса йўқ. Шунинг учун белгининг икки томонли эканини ҳимоя қилувчилар белги ҳақидаги иккинчи қарашни танқид остига оладилар.

Маънони тушунча билан бир хил ҳолда инъикос категорияси сифатида, айти пайтда, онг факти сифатида тан олиш маънони белги таркибига киритишга монелик қилади ва белгини бир томонлама моҳият деб қарашга асос бўлиб хизмат қилади.

Маъно онг факти сифатида «идеал нарса» (ҳаракат, белги, миқдор ва бошқалар), «ақлий предметдир».

Маъно «ақлий предмет» сифатида худди тушунча каби турлича бўлиши мумкин: а) ташқи оламнинг (турли даражадаги аниқлик ва адекватлик билан) копияси. Масалан, «дарахт» маъноси онгда конкрет предметлар синфининг, «юрмоқ» маъноси реал ҳаракатлар синфининг акс этишидир; б) ташқи оламни бузилган ҳолда акс эттириш ёки ижодий фантазия натижаси: дев, сув париси ва бошқалар.

Маънонинг биринчи типда *д-а-р-а-х-т* товуш қатори ҳар қандай реал предметни акс эттириш учун қўлланилиши мумкин. Бу ҳолда белги, яъни *д-а-р-а-х-т* товуш қатори ўзидан ташқаридаги маълум нарса ҳақида маълумот беради.

Белгига икки томонлама моҳият сифатида ёндашувчилар, одатда, «дарахт» маъносига эга белги реал борлиқдаги предметни ифодалаш учун хизмат қилади, дейдилар.

В.М.Солнцев талқинига кўра эса *д-а-р-а-х-т* товуш қатори, яъни белги энг аввало, маънога, ақлий предметга, «умуман дарахт»га ишора қилади, шунинг учун у ҳар қандай конкрет «дарахт» билан мувофиқ келиши мумкин. «Ақлий предмет», «ақлий ҳаракат», яъни умумлашмалар ортида реал предметлар, ҳаракатлар туради ва бу умумлашмалар ҳар қандай ҳолда белги билан ифодаланиши мумкин.

Иккинчи типдаги маънода эса (дев, сув париси) реал предметлар бўлмагани учун белги (товуш қатори) фантазия маҳсулоти сифатида фақат онгда мавжуд бўлган «ақлий предмет»ларгагина ишора қилади.

Унинг фикрича, белги ишора қилган нарса белги таркибига кирмаслиги керак. Маъно онг факти, мия вазифаси сифатида фақат кишилар онгида мавжуд бўлади. Белги эса моддий предмет сифатида инсондан ташқарида яшайди.

Маъно белгидан ажралмасдир. Лекин, айти пайтда, у тўлиғича белгига тенг эмас.

Белгининг икки томонламалилиги концепциясида маъно белгининг ифодаланаётган предметга муносабати сифатида талкин қилинади. Белгининг бир томонламалилиги концепциясида эса маънога муносабат сифатида ёндашувнинг тўғри эмаслиги таъкидланади.

В.М.Солнцевнинг фикрича, ифода ва маъно бирлиги тил бирлигини ҳосил қилади. Масалан, сўз, морфема. Унинг таъкидлашига кўра, тил бирлиги ҳақида гап кетганда, албатта, унинг составига маънони қўшиш керак. Тил бирлигининг маъносида шу тилда сўзлашувчи халқнинг тажрибаси акс этган. Тил бирлиги бир бутун сифатида ўзининг маъноси орқали ташқи олам билан боғланади. Тил бирлиги бир бутун сифатида белгимас. У белги ва маънодан ташкил топган.

Айрим олимлар онг элементларини ҳам белги ҳисоблаш тарафдорларидир. Шўролар тилшунослигида бундай фикрни дастлаб В.Н.Волошинов ўзининг «Марксизм ва тил фалсафаси» асарида (1929) ўртага ташлади. Ҳозирги кунда бундай қараш А.А.Уфимцева, Н.Д.Арутюнова томонидан олға сурилмоқда. Хусусан, А.А.Уфимцева борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг идеал акс этиши белгилар дунёсини вужудга келтиради дейди.

Н.Д.Арутюнова эса «Грамматик системанинг минимал бирлиги ҳақида» мақоласида тил икки белгилар системасидан иборат деган хулосага келади. Бири товуш белгиларидан иборат бўлиб, тушунчани ифодалайди, иккинчиси эса борлиқдаги предмет, ҳодисаларни акс эттирувчи тушунчалардан ташкил топади.

Иккинчи оқим вакиллари белгининг икки томонлама моҳиятидан келиб чиқиб, уни ифодаловчи ва ифодаланмиш бирлигидан ташкил топган дейдилар (Кассериу, Рассел, Соссюр, Вандриес, Сепир, Ельмслев, Блумфильд, Виготский, Волошинов, Серебренников ва бошқалар).

Ф.де Соссюр «Умумий лингвистика курси» асарида белгини ифодаловчи (акустик образ) ва ифодаланмиш (тушунча) бирлиги сифатида талкин этади. Унинг фикрича, лингвистик белги нарса ва унинг номи бирлигидан эмас, тушунча ва акустик образ ўртасидаги муносабат бирлигидан иборат. Акустик образ соф моддий ҳодиса эмас, балки товушларнинг психик зухури ҳисобланади. Шунинг учун белги икки томонлама психик моҳият ҳисобланади. Бу билан у лингвистик белгининг абстракт моҳият эканига ишора қилади. Фанда мазкур оқим «билатералистик оқим» номи билан машҳур бўлди. Б.А.Серебренниковнинг фикрича, белгининг икки томонламалилиги концепцияси ҳақиқатни тўғрироқ акс эттиради. Чунки маънодан ташқари белгининг бўлиши мумкин эмас. Товуш қобиғини маънодан ажратиш катта методик хатодир.

Белгининг монологалилигини ёқловчилар маънони борлиқнинг акс этиши, белги орқали ифода қилинган объектив факт деб изоҳлайдилар. Шу билан бирга, борлиқнинг инъикоси бўлган тушунча ҳам мавжуд. У ҳолда инъикос этишнинг бу икки тури ўртасида, яъни маъно ва тушунча ўртасида

қандай фарқ бор? Е.М.Галкина-Федорук тушунча мантик категорияси, маъно эса лингвистик категория эканини таъкидлайди. Лекин Б.А.Серебренников кўрсатганидек, бу икки ҳодисанинг юқоридаги каби фарқланиши нутқда бир вақтнинг ўзида икки хил акс эттириш мавжудлигини тушунтириб беролмайди. Е.М.Галкина-Федорук томонидан сўзнинг лексик маъноси сўзлашувчи коллектив томонидан борлиқнинг у ёки бу ҳодисаси билан боғланиши сифатда талқин қилинади.

Дарҳақиқат, тушунча ва маъно ўртасида катта фарқ бор. Предметнинг инъикоси инсон онгида табиий равишда рўй беради. Предмет белгиларининг умумлашмаси сифатида предмет образи гавдаланади.

Товуш комплекси ва реалликдаги предмет ўртасида дастлаб ҳеч қандай алоқа мавжуд бўлмайди. Бу ерда акс эттириш деб номланиши мумкин бўлган ҳодиса йўқ. Товуш комплекси билан предмет ўртасидаги алоқа инсон томонидан ўрнатилади.

Товуш комплекси билан предмет ўртасидаги бундай шартли муносабат бўлганда товуш комплекси кўрсатиш, ишора қилиш вазифасини бажаради. Маъно тушунчадан фарқли равишда доимо ҳосил қилинади, табиий асосда келиб чиқади.

Б.А.Серебренников маъно ва тушунчани бир-биридан фарқлаган ҳолда, маънонинг инъикос категорияси эканини инкор қилади. Унинг таъкидлашича, шартли ва сунъий равишда тикланган алоқага ҳеч қачон акс эттириш сифатида қараш мумкин эмас. Аслида маъно – бу товуш комплексининг тушунча билан инсон томонидан ўрнатилган шартли алоқаси. П.В.Чесноков ҳам маъно муносабатда мавжуд эмас, фақат шу муносабатда ҳосил қилинишини таъкидлайди.

И.П.Сусов фикрига кўра, ифодаланмишнинг тилдаги қарама-қарши аъзоси бир бутун белгининг барча томони эмас, балки унинг фақат бир томони – субстанциал томони саналади. Белгининг мазкур томони унинг ифодаланмишидир. Демак, ифодаланмиш белгининг фақат субстанциал томонини ташкил этади. Белгининг бошқа томони маъно ҳисобланади. Маъно тил ифодасининг тилдан ташқаридаги ифодаланмишга муносабатини кўрсатади. Бунга мувофиқ, маъно тил субстанциясига функционал қўшимча сифатида иштирок этади, субстанцияга ҳаёт бағишлайди, белгининг субстанциал ва функционал томонларини бир бутун сифатида шакллантиради.

А.А.Уфимцева лингвистик белги маъносини аниқлашнинг мураккаб эканини, чунки лингвистик белгининг бир вақтнинг ўзида бир қанча функцияда келишини таъкидлайди. У белги шаклининг ифодаланмиш билан муносабати икки томонлама эканини кўрсатади: 1) ифодаланмишнинг белги шаклига муносабати; 2) ифодаланмишнинг предметга (объектив фактга) муносабати. Булардан биринчиси маъно, иккинчиси эса ифода ҳисобланади. Белги маъносининг шаклланишида ўзаро боғланган юқоридаги уч қисм (белги-предмет ҳақидаги тушунча-предмет) маълум даражада акс этади. А.А.Уфимцева ўз фикрини янада конкретроқ қилиб маънони белги вазияти қисмлари ўртасидаги алоҳида муносабат сифатида характерлаш

мумкинлигини кўрсатади. Белги билан ифода предмети ўртасидаги алоҳида муносабат остида инсон орқали юзага чиқадиган алоқа тушунилади.

Бизнинг назаримизда, белгининг бир ёқламалиги ва икки ёқламалиги муаммоси маънога икки хил ёндашув билан боғлиқ. Белгига бир ёқлама моҳият сифатида ёндашувчилар инъикос жараёнини уч босқичдан иборат деб талқин қиладилар: нарса – нарса белгиларининг умумлашмаси, нарса образи, яъни нарса ҳақидаги тушунча – акустик хосса (ифодаловчи). Иккинчи босқич – нарсани акс эттириш босқичи, онг факти белгидан ташқарида қолдирилади. Мазкур босқич борлиқдаги нарсани акс эттириш босқичи сифатида белгига икки ёқлама моҳият деб ёндашувчилар томонидан ҳам белги таркибига киритилмайди. Бу жиҳатдан юқоридаги икки оқим ҳамфикрдир. Лекин иккинчи оқим тарафдорлари инъикос жараёнини уч босқичга эмас, балки тўрт босқичга бўладилар. Маъно билан тушунчани бир-биридан фарқлайдилар: нарса – тушунча – муносабат (маъно) – акустик хосса (ифодаловчи). Бунга мувофиқ, ифодаловчи билан нарсанинг умумлашган образи, яъни тушунча ўртасидаги муносабат маъно саналади. Шунинг учун маъно белги таркибига киритилади.

Биз ушбу ишда белгининг икки томонламалиги ҳақидаги қарашни маъқуллаймиз ва инъикос жараёнининг тўрт босқичли эканини эътироф этамиз. Лекин маънони бошқача талқин қиламиз. Бунга мувофиқ, лингвистик бирликнинг моҳияти моддий томони билан маъно томонининг бирлигидан иборатдир.

И.П.Сусов маъно моҳиятини англаш ва унинг характериini белгилаш учун ифодаловчи ва ифодаланмиш таҳлилига таяниш кераклигини айтади. Ифодаланмиш маъно (смысл), семантик предмет (сигнификат), реал предмет (денотат)лар бирлигидан иборат. Маъно семантик предметнинг ажралишига асос бўлган белгилар мажмуасидир. Белгилар мажмуаси билан ажраладиган аниқланувчи предмет семантик предмет ҳисобланади. Масалан, *тоға* сўзи ўзида қуйидаги беш белгини (семани) мужассам этган маънодан иборат: 1) эркак жинсига эга шахс; 2) қариндош; 3) ўғайлик белгиси бўлмаган қариндош; 4) нисбий қариндош (она орқали), 5) бир авлод катта. Юқоридаги белги асосида ажраладиган шахс *тоға* сўзининг семантик предмети саналади. Семантик предмет ҳам объектив борлиқнинг акс этишини кўрсатади. Семантик предмет реал предметнинг онгдаги инъикоси саналади. Юқоридаги *тоға* сўзи объектив реалликдаги онгдан ташқарида мавжуд бўлган реал предметни акс эттиради.

Семантик предмет ҳам, реал предмет ҳам ифодаланмиш таркибига киради. Улар ўртасидаги фарқ шундаки, биринчиси акс эттирувчи, иккинчиси эса акс этувчи ҳисобланади. Семантик предмет семантик белгилар. семалар конъюнкцияси орқали, денотат эса (агар у турдош от бўлса) реал предметлар дизъюнкцияси орқали ажратилади.

Бу жиҳатдан атоқли ва турдош отлар денотати бир-биридан фарқ қилади. Атоқли отлар денотати объектив борлиқдаги ёлғиз предметлар бўлса, турдош отлар денотати борлиқдаги реал предметлар дизъюнкциясидир.

Шундай қилиб, номлаш назарияси сўз, семантик предмет, реал предмет (денотат) ва маъно бўлишини тақозо этади. Тилшуносликда қуйидагилар ҳақида фикр юритишга тўғри келади: 1) табиий тил сўзи ҳақида; 2) бу сўзнинг семантик иштирокчилари, яъни моддий оламнинг инсон онгида акс этиши ва сўз орқали ифодаланиши ҳақида; 3) инсон онгида акс этадиган ва сўз орқали ифодаланадиган объектив олам предметлари, ҳодисалари ҳақида.

Денотатив маъно инсон онгидан ташқаридаги объектив оламдаги нарса, ҳодисалар ва улар ўртасидаги алоқаларнинг онгда акс этишидир. Семантик предмет билан реал предмет ўртасидаги принципиал фарқ шундаки, биринчиси акс этади, иккинчиси акс эттирилади.

Сигнификатив маъно денотатив маънога нисбатан иккиламчи характерга эга. Чунки оламни билиш жараёнида объектив олам элементларининг энг муҳим белгилари инсон онгида акс этади ва онгда акс этган объектив оламдаги бир қанча нарсалар, ҳодисалар ҳақидаги мазкур психофизиологик субстрат тил белгиси орқали ифодаланади.

Англашиладики, лингвистик белгининг асосий қисми бир вақтнинг ўзида ҳам денотатив, ҳам сигнификатив маънога эга бўлади. Бундай вақтда лингвистик белгининг денотат билан алоқаси сигнификат орқали рўёбга чиқади. Бунга мувофиқ, тил қуйидаги уч ҳодисани ўзида мужассамлантиради: 1) материал олам ҳодисаси сифатида белгини; 2) объектив оламни акс эттирувчи идеал ҳодисани; 3) мавжудлиги идеал ҳодисага ва унинг белгисининг мавжудлигига боғлиқ бўлмаган объектив борлиқни.

Т.П.Ломтевнинг таъкидлашича, лингвистик белгининг моҳияти маъносининг (сигнификат) конвенционаллигини эмас, балки объективлигини эътироф этишдир. Белги маъноси ва объект ўртасида акс эттириш муносабати мавжуд. Кўп ҳолларда сигнификат объектив оламда корреляти бўлмаган, инсон томонидан сунъий равишда ҳосил қилинган образни билдириши мумкин: *худо*, *дев*, *пари* ва бошқалар. Бу вақтларда белгида олам киёфасини онг томонидан ижодий тўлдирилган ҳаёлий предметлар акс этади. Бундай предметлар ёлғон денотат (псевдоденотат) дейилиши мумкин.

Билишнинг диалектик назарияси инсон онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган объектив олам ва бу объектив оламнинг инсон онгида акс этишини тан олади. Инсоннинг объектив олам ҳақидаги билимлари табиий тил белгилари асосида шаклланади ва ифодаланади. Лингвистик белгининг объектив реаллик билан муносабати юзасидан тилшуносликда икки хил йўналиш мавжуд: 1) бавосита; 2) бевосита муносабат.

Биринчи йўналиш тарафдорлари инъикос тамойилига таянади. Лингвистик белги объектив реаллик билан бевосита эмас, балки онг орқали боғланади. Табиий тил белгисининг маъноси объектив оламдаги акс эттирилган фикрий «нарсалар»дир.

Диалектик фалсафанинг билиш назарияси асосида объектив оламнинг мавжудлиги ва унинг инсон онгида акс этиши ётади.

Кўп ҳолларда маълум объектив фактга объектив оламда ҳақиқий предмет тарзида ҳам, ҳаёлий предмет тарзида ҳам корреляти бўлмаган

объектив моментлар қўшилади: модаллик, предикативлик, эмоционал-экспрессив баҳо ва бошқалар. Натижада объектив факт мураккаб субъектив образнинг фақат бир қисмини ташкил қилади. Бундай моментларнинг бўлиши сигнификатив маънони ҳам икки қисмга бўлишга олиб келади: 1) денотатга мувофиқ келадиган референт маъно (марказий маъно); 2) референт маъно устига қўшилган модификацион маъно (чегара маъно).

Аксарият лингвистик белгилар семантик структураси денотатив ва референционал сигнификатив маънолардан ёки денотатив, референционал сигнификатив ҳамда модификацион сигнификатив маънолардан ташкил топади. Бу белгилар ўзича нисбий мустақил қўллана оладиган автосемантик характерга эга. Айрим белгилар борки, улар фақат модификатив маънога эга бўлиб, нисбий мустақил қўллана олиш имкониятидан маҳрум. Улар биринчи типдаги белгилар билан бирга қўлланилади. Синсемантик хусусиятга эга.

Шундай қилиб, денотатив ҳамда референционал сигнификатив маъно лингвистик белги семантик структурасининг асосини ташкил қилади.

Маъно акс эттирмайди, фақат тушунча акс эттириш хусусиятига эга. Маъно эса товуш комплексининг предмет ёки ҳодиса билан инсон томонидан ўрнатилган шартли алоқасидир.

Лингвистик белгининг беш томони

Лингвистик белгининг инсон томонидан яратилиши ва фойдаланиш хусусиятини эътиборга олиб айрим муаллифлар уни тавсифлашнинг тўрт томонини тавсия этадилар.

- синтактик томон;
- семантик томон;
- сигматик томон;
- прагматик томон.

Бунга лингвистик белгилар ўртасидаги уядошлик муносабатини ҳам қўшсак, унинг беш томони ҳақида фикр юритиш лозим бўлади. Лингвистик белгининг синтактик томони унинг бошқа белгилар билан синтагматик алоқага киришиш имкониятини белгилайди.

Ҳар қандай белги бошқа белгилар билан маълум муносабатда бўлади. Ана шундай муносабатлардан бири синтагматик муносабатдир. Масалан, *Қирлар қип-қизил лолалар билан қопланган гапида қопланган сўзи лолалар, қирлар сўзи билан, лола сўзи қип-қизил билан кетма-кет боғланган.*

Лингвистик белгилар ўртасидаги ана шундай муносабатни R_1 (B, B_1) ишораси билан белгилаш мумкин. Бунда R муносабатни, B, B_1 ҳар қандай белгиларнинг синтагматик қаторини ифодалайди. Синтагматик қаторда ҳар бир белги бошқа белгининг ё олдидан, ёки орқасидан ўрин олиши мумкин. Лингвистик белгининг мазкур қаторлари ҳар бир тилга хос маълум қоидалар асосида амалга оширилади.

Лингвистик белги бошқа белгилар билан фақат кетма-кет муносабатдагина эмас, балки уядошлик муносабатида, маълум бир жиҳатдан ўзаро боғланиш, бирини иккинчиси тақозо қилиш муносабатида ҳам бўлади.

Масалан, *оқ сўзи қора сўзини тақозо қилади*. Улар ўзаро қарама-қарши муносабат асосида боғланган. *Кулмоқ, жилмаймоқ, қаҳ-қаҳ отмоқ* ўзаро белгининг даражаланиши муносабати асосида, *от* «ирғит» сўзи *от* «хайвон», *от* «исм» сўзлари билан шаклдошлик муносабати асосида боғланган. Бундай муносабат лингвистик белгининг парадигматик муносабатини ташкил қилади.

Лингвистик белгилар ўртасидаги бундай муносабатни $R_2 (B_1/B_2)$ ишораси билан бериш мумкин. Лингвистик белги ифодаловчи ва ифодаланмиш томонларнинг муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида бошқа белги билан синтагматик ва парадигматик муносабатга киришади. Шу билан бирга, унинг ифода томони билан маъно томони ўртасида ҳам барқарор муносабат мавжуд. Бу муносабат белги нимани ифодалашини ёки борлиқдаги нарса ва ходисалар, белги ва хусусиятлар, ҳаракат-ҳолатларнинг онгдаги умумлашган образлари қандай номланишини ифолайди. Масалан, танадан шохланувчи кўп йиллик ўсимлик ўзбек тилида *дарахт* деб номланиши ёки *дарахт* сўзининг «танадан шохланувчи кўп йиллик ўсимлик»ни билдириши. Қандай номланиши белгининг ифода функцияси бўлса, номнинг нимани ифодалашини унинг маъно билдириш томони саналади. Бу муносабатни $R_3 (B, A)$ ёки $R_3 (A, B)$ ишоралари билан ифодалаш мумкин. Қавс ичидаги ишоралар белги ва у ифодалаган нарсанинг умумлашган образи, яъни тушунчани билдиради. Биринчиси билдириш томонини, белгининг семасиологик томонини, иккинчиси ифодалаш, ономасиологик томонини англатади.

Ниҳоят, белгилар инсон томонидан маълум бир ахборотни бошқаларга етказиш учун ишлатилади. Шунинг учун улар коммуникация воситаси саналади.

Сўзловчи белгилар орқали тингловчига маълум ахборотни етказиш билан бирга унга эмоционал-экспрессив таъсир этишни ҳам мақсад қилиб кўяди. Демак, белги мазмунида кўпинча сўзловчининг модал муносабати ҳам акс этади. Масалан, *емоқ* билан *гажимоқ* сўзи ўртасидаги фарқ сўзловчининг эмоционал баҳоси мавжуд ёки мавжуд эмаслигидадир. Зидланишнинг биринчи аъзоси бундай белгига эга эмас, иккинчи аъзоси эса ана шундай белгига эга. Демак, *гажимоқ* емоқ сўзи билан семантик ва сигматик ёки денотатив ва сигнификатив нуктаи назардан умумийликни ташкил қилади. Улар баҳо муносабатининг бор-йўқлиги билан фарқланади. Лингвистик белги ифодалаган бундай муносабат прагматик муносабат, ана шундай муносабатни ўрганувчи соҳа прагматика ҳисобланади. Лингвистик белгининг прагматик томонини $R (B, M)$ ишораси орқали ифодалаш мумкин.

Лингвистик белгининг барча хусусиятларини жамлаган ҳолда уни қуйидаги модел орқали ифодалаш мумкин:

$$B_{[O,A,M]^N}$$

Бунда В – белги; N – белгининг ифодаловчи томони, ном; О – белгининг денотатив маъноси; А – белгининг сигнификатив маъноси; М – белгининг прагматик маъноси.

Лингвистик белгининг моддийлиги

Ҳар қандай лингвистик белги акустик хоссага эга. Унинг акустик хоссаси кишилар хотирасида сақланади ва нутқ жараёнида маълум чўзиқликдаги товуш тўлқини сифатида намоён бўлади. Унинг моддий мавжудлиги товуш тўлқинининг чўзиқлигига тенг. Кишилар хотирасида мавжуд бўлган у ёки бу белгидан фойдаланиш жараёнида ҳар қайси белги сўзловчи томонидан ҳар сафар янгидан ҳосил қилинади. Сўзловчи хотирасида маълум белги акустик хоссага ҳақида олдиндан маълумотнинг мавжудлиги ва сўзловчи уни талаффуз қилиш кўникмасига эга бўлиши мазкур белгини ҳар сафар ҳосил қилиш имкониятини яратади. Шунинг учун ҳар бир белги бир неча «нуса»да намоён бўлиш хусусиятига эга. Тил белгисининг «кўп нусхалилиги» алоҳида «нусхалар»ни (конкрет белгиларни) шу белгининг вариантлари деб қарашга имкон беради. Бу белгининг умумлашган образи ҳар қайси вариантларда, албатта, такрорланадиган умумий хусусиятларни акс этирувчи инвариант сифатида гавдаланади.

Лингвистик белги инварианти идеал предмет, «ақлий нарсa», моҳиятдир. У шу белгининг мавҳум шакли ҳисобланиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида *қ-а-л-а-м* товуш қатори ёзиш қуроли тушунчаси ҳақида маълумот берувчи белгидир. Мазкур белги турли шахслар томонидан нутқ темпи ва баландлиги, сўзловчи нутқ апаратининг ўзига хослигига кўра турли шароитда талаффуз қилинганда унинг товуш қиёфаси муайян чегарагача турли даражада ўзгаришга учрайди. Лекин сўзлашувчилар талаффузнинг ҳар қайси ҳолатида ҳам уларнинг бир белги эканини англайдилар. Бунинг сабаби сўзловчиларда шу белгининг умумлашган образи ҳақида олдиндан кўникманинг мавжуд бўлишидир.

Кўпчилик лингвистик адабиётларда мавҳум белги тил бирлиги, конкрет белгилар ёки мавҳум белгиларнинг «турли нусхалари», вариантлари нутқ бирлиги сифатида талқин қилинади. Мавҳум ва конкрет бирликлар ўртасида гавдалантириш ва намоён бўлиш муносабати борлиги айтилади. Конкрет бирликлар мавҳум бирликни намоён қилади. Мавҳум бирликлар конкрет бирликларни гавдалантиради.

В.М.Солнцев лингвистик белгини мавҳум ва конкрет белгиларга ажратишга танқидий муносабатда бўлади. Унинг фикрича, мавҳум белги қуруқдир. Чунки унинг ёрдамида алоқа қилиш мумкин эмас. Шунинг учун агар тил мавҳум бирликларни ўз ичига олади, деб ҳисобланса, тилга алоқа воситаси сифатида қараб бўлмайди.

Нутқ алоқа жараёни саналади. Доимо тил воситалари ёрдамида нутқни ҳосил қиламиз. Яъни гап ҳосил қилишда бизга маълум лексема, морфема, конструкция, қоидалардан фойдаланамиз. Шунинг учун нутқ ҳаракатдаги,

амалдаги тилдир. Тил моҳият, нутқ ҳодисадир дейиш мумкин. В.М.Солнцев таъкидлаганидек, тил ва нутқ муносабати восита ва мазкур воситанинг қўлланилиш муносабатидир. Шу боис алоқа жараёнида яратиладиган (талаффуз қилинадиган) конкрет моддий белги реал алоқа воситаси саналиб, бир вақтнинг ўзида белгининг моддий системаси сифатидаги тилга ҳам тааллуқли бўлади.

Тил белгисида узлуксиз макон ва замонда мавжуд бўлиш хусусиятининг йўқлиги унинг «сақланиши»га қулайлик туғдиради. «Биз хотирамизда сезги аъзоларимиз билан сезадиган моддий белгининг ўзини эмас, балки бу белгининг умумлашган идеал образини ҳамда белгини зарур вақтда «ҳосил қилиш» кўникма ва малакасини сақлаймиз», – дейди В.Солнцев.

Бошқача айтганда, реал белгиларнинг ўзини эмас, унинг мавҳум шаклини, у ҳақидаги билимимизни хотирада сақлаймиз.

Лингвистик белгида мотивация масаласи

Лингвистик белгида ифодаловчи ва ифодаланмиш ўртасидаги муносабат тилшуносликнинг энг қадимги муаммоларидан биридир. Илмий лингвистик таълимотнинг илк давридаёқ мазкур масала энг қизғин баҳсларга сабабчи бўлди. Антик давр олимлари ифодаловчи ва ифодаланмиш ўртасида табиий боғлиқликнинг борлиги ёки йўқлиги масаласида икки гуруҳга (реалистлар ва номиналистлар) бўлиндилар. Уларнинг биринчиси (Гераклит ва бошқ.) ҳар қандай ном ўзи ифодалаган предмет билан табиий боғланган десалар, иккинчиси (Демокрит ва бошқ.) уни рад этадилар ва ном билан у ифодалаган предмет ўртасида шартли муносабат мавжудлигини баён қиладилар.

Ҳар икки йўналишни келиштиришга уринган Платон реалистлар фикрини тасдиқламоқ учун сўз маъноси билан шакли ўртасидаги мувофиқликни ва сўз шаклининг у ифодалаган предмет билан боғланганини мисоллар орқали кўрсатмоқчи бўлади. Олимнинг фикрича, Р ҳар қандай ҳаракат воситасидек тасаввур қилинади. Шу туфайли дастлаб ном кўювчилар учун ҳаракат, узилиш ҳодисасини ифодалашда Р товуши ажойиб восита бўлиб кўринди ва шу мақсадда мазкур товушдан бир неча марта фойдаландилар: *райн* «оқмоқ» (дарё), *эрайкайн* «узиш», *сринтайн* «ковлаш», *эройайн* «бўлиш», *серматидзайн* «майдалаш» ва бошқалар. Шунингдек, и товуши нозикликни, а товуши катталиқни ифодалаш учун хосланганини таъкидлайди.

Худди шундай фикр М.В.Ломоносов томонидан ҳам баён қилинади: е, и, ю майинлик, эркалашни, кичикликни; я майинлик, ёқимлилиқни; о, у кўрқинчли ва кучли нарсаларни (қаҳр, кўрқинч, ғам) ифодалаш учун хосланганини кўрсатади.

Лингвистик белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатига бундай қараш кейинги даврларда ҳам ривожлантирилди. Хусусан, Лейбниц, Гумбольдт, Э.Бенвенист, Р.Якобсон асарларида белги ва предмет ўртасида мотивациянинг борлиги эътироф этилади. Э.Бенвенист ифодаловчи ва

ифодаланмиш ўртасидаги муносабат эркин эмас, аксинча, зарурийдир, дейди. «Хўкиз» тушунчаси менинг онгимда албатта **боф** товуш комплекси (ифодаланмиш) билан тенглаштирилади. Ҳар иккиси яхлит ҳолда менинг онгимда ўрнашган. Дарҳақиқат, бир қатор сўзларнинг товуш қобиғи дунё тилларида бир-бирига ўхшайди. Масалан, ўзбекча *какку*, русча *кукушка*, ўзбекча *кукулайди*, русча *кукует*, русча *река*, юнонча *рейн*.

Ифодаловчи ва ифодаланмиш ўртасида мотивациянинг борлиги ёки йўқлиги масаласи бугунги кунгача турли баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Ҳозирда ифодаловчи ва ифодаланмиш ўртасида мотивациянинг борлигини психоллингвистлар изчиллик билан тарғиб қилмоқдалар. Тилшуносликда мазкур ғояни олга сурувчи алоҳида назария – товуш символизми назарияси вужудга келди.

Файласуф Е.Я.Басин лингвистик белгининг эркинлиги ҳақидаги фикр метафизик фикрлигини баён қилади ва бундан қутулишнинг йўлини товуш символизми таълимотида кўради.

Л.О.Резников белгининг асосан эркинлигини тан олган ҳолда, дастлабки даврда мотивланган ҳолатларнинг бўлиши мумкинлигини инкор этмайди.

А.Г.Сpirкин ҳам лингвистик белгига нисбатан шунга ўхшаш фикр билдиради. Унинг таъкидлашича, ҳозирги вақтда у ёки бу предмет нима учун бошқача эмас, балки худди шундай ном билан аталган деган масалани кўтаришдан ҳеч қандай маъно йўқ. Шу билан бирга, этимологик таҳлил предмет номи мотивланиш характериға эға эканидан гувоҳлик бермоқда.

Л.О.Резниковнинг фикриға кўра, белгилар шаклланишининг дастлабки даврида шакл ва мазмун мувофиқлиги бўлган. Кейинчалик тарихий тараққиёт жараёнида белги учун маълум маъно қатъийлашиши натижасида ифодаланмиш билан ўхшашлик даражаси тобора схематик, символик характер касб эта бошлаган.

А.П.Журавлев мазкур фикр билан келишиш мумкинлигини таъкидлайди. Чунки Д.Вестерман, Б.В.Журковский, А.М.Газизов-Гинзбергларнинг кузатишиға қараганда, дарҳақиқат, тараққиётнинг дастлабки босқичидаги тиллардан олинган материаллар уларда ифодаловчи ва ифодаланмиш алоқаси мавжудлигидан гувоҳлик беради.

Адабиётларда барча белгилар сингари лингвистик белгида бир неча мотивация борлиги кўрсатилади. Хусусан, С.Ульманн уч хил мотивация типини ажратади: семантик, морфологик ва фонетик. *Қалбға йўл очиш, гапнинг тузи* сингари бирикмалардаги *йўл, туз* сўзларида семантик мотивация; *кукушка, хрюкать, свист, шелест, шорох, шепот, рев, крик, гул, журчание, треск, гром, баробан, лира* каби сўзларда фонетик мотивация; янги маъно морфема маънолари асосида ҳосил бўлган *стенгазета, переход* каби сўзларда морфологик мотивация борлиги кўрсатилади.

Шу билан бир қаторда, айрим сўзларнинг юзаға келишиға асос бўлган образ маркази мавжуд. Предметларнинг турли белгиларидан биттаси ном учун асос бўлади. Асос бўлган белги, А.Потебня термини билан айтганда, образ маркази бўлади. Лекин турли тилларда ном турли образ марказиға

асосланиши мумкин. Масалан, рус тилида *медведь* – «айиқ» сўзи учун шу ном ифодалаган предметнинг асал ейиш хусусияти асос бўлган. Лекин ўзбек тилидаги айиқнинг ана шундай образ марказини белгилаб бўлмайди. Кўпгина номларнинг образ марказини топиш имконсиз. Образ маркази кўпинча третиум компаратиум (Потебня) асосида ҳосил бўлган иккиламчи номларга хосдир. Шунинг учун белгининг эркинлиги ва конвенционаллиги ҳақидаги тезис янги даврда В.Д.Уитни томонидан олға сурилди ва Ф.де Соссюр томонидан ривожлантирилди.

Лингвистик белгининг эркинлиги Соссюр лингвистик таълимотининг асосий принциpidан биридир. 1916 йили «Курс» босилиб чиқиши натижасида мазкур асарда олға ташланган ифодаловчи ва ифодаланмиш ўртасида ички мотивациянинг йўқлиги ғояси кўпчилик тилшуносларнинг лингвистик белги табиати ҳақидаги қарашларини белгилаб берди.

П.В.Гамкрелидзе тилшуносликдаги лингвистик белгининг мотивланган ёки мотивланмагани тўғрисидаги баҳслар белги структур элементлари муносабатига турлича ёндашиш билан боғлиқлигини таъкидлайди.

У ҳозирги белгилар назариясининг системани уч сатҳда – семантик, синтактик ва прагматик аспектда ўрганиш ҳақидаги принциплари тил системасига ҳам, тил белгисига ҳам алоқадор эканини кўрсатади. Системани семантик ва синтактик аспектда ўрганиш прагматик аспектда ўрганиш натижасига мувофиқ келмаслиги мумкин. Шунинг учун тил белгиси бошқа ҳар қандай семантик белги сингари фақат ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабати асосидагина эмас, балки маълум белгини системадаги бошқа белги билан (ифодаловчи сатҳида ҳам, ифодаланмиш сатҳида ҳам) муносабати орқали аниқланиши лозимлигини баён қилади. Бошқача айтганда, семиотик система белгисини аниқлашда белги иштирокчиларининг (ифодаловчи ва ифодаланмиш) «вертикал» муносабати ҳамда «горизонтал» муносабати (ифодаловчилар ўртасидаги ҳамда ифодаланмишлар ўртасидаги муносабатлар) эътиборга олиниши лозим бўлади. «Горизонтал» муносабат «вертикал» муносабатдан фарқли равишда икки планли хусусиятга эга. Чунки у лингвистик белги иштирокчиларининг икки томони – ифодаловчилар ва ифодаланмишлар ўртасидаги муносабатларни тақозо этади. Муаллиф «горизонтал» муносабатдаги икки планлиликни қуйидаги схема орқали акс эттиради:

А белги Б белги

Т.В.Гамкрелидзенинг фикрича, лингвистик белги юқоридаги икки хил муносабат орқали аниқланадиган моҳиятдир. Шунинг учун унга ҳар икки муносабатни ҳисобга олмасдан, фақат юқоридаги муносабатлардан бири орқали берилган характеристика доимо бир ёқлама бўлиб қолади. Ф.де

Соссюрнинг лингвистик белгида мотивация муносабати йўқ, деган фикри лингвистик белгининг фақат вертикал муносабатига асосланган. Вертикал муносабатда мотивация бўлмаса, горизонтал муносабатда бўлиши мумкин. Масалан, *девятъ-десять, фатер, матер, братер* ўртасидаги фонетик ўхшашлик горизонтал муносабатда мотивация борлигини кўрсатади.

Белги ва тил бирликлари

Тил белгилар системаси бўлиши билан биргаликда, айти пайтда, унда белгилар системасига хос бўлмаган хусусиятлар ҳам бор. Демак, тил белгиси юзасидан гапирилганда, энг аввало, тилнинг қайси бирликлари назарда тутилаётгани ҳақида тўхталишга тўғри келади.

Қайси тил бирликларини белги деб ҳисоблаш мумкин? Тил бирлиги термини қайси лингвистик тушунчаларни ўз ичига олади? Мазкур саволларга ҳам тилшунослар турлича жавоб берадилар. Шунинг учун, аввало, тил бирликлари масаласига тўхталайлик.

Тил ва нутқ

Тилшуносликда тил ва нутқ ўзаро фарқлангандан буён уларнинг бирликлари ҳам бир-бири билан ўзаро доимо алоқада бўлган алоҳида-алоҳида бирликлар сифатида ажратиладиган бўлди.

Н.А.Слюсарева таъкидлаганидек, Ф.де Соссюр таълимотининг моҳияти, энг қисқа шаклда ифодалганда, тил (ланг) ва нутқ (парол) фарқланишидир. Унинг бошқа барча назариялари мантиқан шу асосий тезисдан келиб чиқади.

В.Я.Звегинцев Ф.де Соссюрнинг тил-нутқ қарама-қаршилиги асосида мазкур ҳодисаларнинг қуйидаги фарқли белгиларини кўрсатади.

1. Нутқ индивидуал, тил умумий ҳодисадир. Умумхалқ тили доимо ва албатта алоҳида нутқий кўникмаларида тил системаси чегарасида маълум ўзгаришга учрайди.

2. Нутқ психик ҳодиса, тил социалдир.

3. Нутқ ҳаракатчан, динамик, тил эса стабилликка, статикликка интилади.

4. Нутқ тарихий, тил ахроник хусусиятга эга.

5. Нутқий элементлар ўртасида сабабий тобелилик, тил элементлари ўртасида функционал тобелилик мавжуд.

6. Тил лингвистик қонуниятларга бўйсунди. У лингвистик «регуляр», нутқ эса лингвистик нерегуляр, спородик характерга эга.

7. Нутқ доимо моддийликка хос. У ўзининг функциясини реал моддий сифатга эга бирликлар сифатида бажара олади. Тил абстракт система сифатида мавжуд. Бундай фарқланиш субстанция ва форма ўртасидаги фарқланиш кабидир.

Н.А.Слюсарева шу кунга қадар тил ва нутқ қарама-қаршилигига бағишланган ишларни умумлаштирган ҳолда, тил ва нутқни қутбий зиддият (бинар оппозиция) асосида уч хил йўл билан аниқлаш мумкин эканини

кўрсатади: 1) билиш назарияси нуқтаи назаридан – гносеологик аниқлаш; 2) тил ва нутқнинг предметлик хусусияти нуқтаи назаридан – онтологик аниқлаш; 3) қўлланиш доираси ва фойдаланиш тарзи нуқтаи назаридан – прагматик аниқлаш. Бу уч хил йўл бир-бирини тўлдиради.

Гносеологик жиҳатдан тил ва нутқ қуйидаги белгилар асосида фарқланади: 1) умумийлик – хусусийлик; 2) абстрактлик – конкретлик; 3) муҳим – номуҳимлик; 4) моҳият – ҳодиса; 5) зарурийлик – тасодифийлик; 6) сифат – миқдор.

Онтологик жиҳатдан етти белги асосида фарқланиши ва ҳар қайси белги ўз ичида майда белгиларга бўлиниши мумкин; 1) психик – физик – физиологик; виртуал – актуал; имконият – акт ва бошқалар; 2) система – текст; система – функция; парадигматика – синтагматика; 3) бир хиллик – ҳар хиллик; 4) инвариантлик – вариантлик; ўзгармаслик – ўзгарувчанлик; барқарорлик – дақиқалик ва ҳ.к.; 5) бутун – қисм; 6) жараён – квант жараён; 7) онг – тафаккур.

Прагматик жиҳатдан қуйидаги уч белги асосида фарқланади:

1) социал – индивидуал; алоқа воситаси – алоқа жараёни; воситалар системаси – бу воситаларга амалий эғалик қилиш; автоматизм – эркинлик;

2) узуал – аккозионал;

3) код – хабар.

Тилшуносликда лингвистик бирликлар тил ва нутқ оппозициясига кўра икки хил – «эмик» (тил сатҳига мансуб) ва «этик» (нутқий бирлик) бирликларга бўлинади. Бу бирликларнинг ўзаро муносабатини Ю.С.Степанов қуйидагича кўрсатади.

Тилшунослик тарихида тил ва нутқ ўзаро фарқланиши билан тилнинг турли сатҳларида мазкур зидланишнинг намоён бўлишини тадқиқ этишга эътибор кучайди, бунинг натижасида тил ва нутқ бирликларини ажратиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Структур тилшунослик вакиллари Ф.де Соссюр изидан бориб лисоний фаолиятда тил ва нутқ синтезини кўрадилар.

Тил атамаси остида автоматлаштирилган белгилар ва тил эгаларининг улардан фойдаланиш қоидаси, нутқ атамаси остида эса индивидлар нутқида унинг реал қўлланилиши тушунилади.

Аввало, тил атамаси икки маънода қўлланилади: 1) кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси. Бунда тил бир бутун ижтимоий ҳодиса сифатида тушунилади; 2) ижтимоий ҳодисанинг нутққа зид қўйиладиган ҳолати. Ф.де Соссюрнинг фикрича, тил бу лисоний фаолият минус нутқдир. Профессор Ш.Раҳматуллаев фикрича, тил деганда бутунни ҳам (нутқни қамраб олган ҳолати), қисмни ҳам (нутқни қамраб олмаган ҳолати) тушуниш мумкин.

Тил бирликлари деганда нутққа зид қўйилган тилнинг бирликлари тушунилади. Система таркибида функционал қимматга эга бўлган элементлар тил бирликлари саналади.

Тил бирликлари тушунчаси билан бирга лингвистик birlik деган тушунча ҳам мавжуд. Бу тушунча тил бирликларини ҳам, нутқ бирликларини ҳам қамраб олади. Тилнинг системавийлик табиати шундаки, у санокли фигуралар, яъни бирликларнинг турли комбинациялари орқали чексиз ахборотларни узатиш имкониятига эга. Шунинг учун тил бирликларининг миқдори чегараланган, бармоқ билан санарлидир. Имконият тарзидаги бу санокли birlikлар нутқий жараёнда хилма-хил шаклда воқеланади. Тил бирликларининг нутқий жараёндаги реал кўринишлари нутқ birlikлари саналади.

Дескриптив тилшунослик вакиллари фақат уч тил бирлиги мавжудлигини эътироф этадилар: *фонема, морфема, конструкция*. Морфемадан юқори бирликларнинг барчаси конструкция ҳисобланади.

А.А.Реформатский тил тузилишининг элементлари сифатида тўртта бирликни эътироф этади: 1) нутқ товуши (фонема); 2) сўз ўзаги (морфема); 3) сўз; 4) гап.

Унинг фикрича, *фонема* тилнинг моддий белгиси саналади. Тилнинг товуш белгиси (шунингдек, график белги)нинг икки вазифаси мавжудлиги таъкидланади: 1) перцептив, яъни англаш объекти бўлиш вазифаси; 2) сигнификатив, яъни маъноли бирликларни (морфема, сўз, гап) фарқлаш вазифаси.

Морфема ўзак ва ўзак бўлмаган турларга ажратилади ва унинг маъно ифодалаши, лекин номламаслиги баён қилинади. Масалан, *красный, краснота* сўзларидаги *красн* муайян ранг тушунчасини билдиради, лекин номлаш вазифасига фақат бу морфеманинг *краснота, красный, краснеть* каби сўзга айланган ҳолатигина эга бўлади.

Сўз морфемадан фарқли равишда борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни номлаши, номинатив функция бажариши таъкидланади. Гап эса маълум ахборот ифодалаши, коммуникатив функция бажариши билан сўздан фарқ қилади.

Юқорида кўрсатилган ҳар бир бирликни қуйидаги ишоралар билан белглайди: (i), i_, i, I. Бунда фонемани (i) шу товушнинг ўзи билан ифодаланган сўз ўзагини (морфемани) i_, сўзни i, гапни эса I ҳарфлари орқали ёзиб кўрсатади.

Унинг фикрича, тилда булардан бошқа ҳеч нарса йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

А.И.Смирницкий тил бирлиги деганда товуш ва маъно томонига эга бўлган ҳамда улар ўртасидаги муносабат тил хотирасида сақланувчи, нутққа тайёр ҳолда олиб кирилувчи бирликларни тушунади. Бундай бирликлар сифатида «тилнинг лексик бирликлари» номи билан сўзни («отдельное слово») ва бундай сўз таркибига кирувчи морфемаларни белгилайди. Шунинг учун у фонемаларни маъно билдирмай, маъноли бирликларнинг моддий қобиғи бўлиб хизмат қилиши туфайли тил бирликлари қаторига киритмайди. Уларни тилнинг қурилиш бирликлари деб ҳисоблайди. Натижада лингвистик бирликларни уч гуруҳга бўлади: 1) тилнинг қурилиш бирликлари: фонема; 2) тил бирликлари: а) сўз; б) айрим морфемалар; в) тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган фразеологик бирликларни ва таркибли терминларни ҳам тил бирликлари қаторига киритиш лозимлигини кўрсатади; г) формулалар; д) тил бирликлари бўлолмайдиган ҳодисалар: сўзларнинг эркин бирикмалари (шу жумладан, гап).

Айрим муаллифлар тил бирликларини функционал нуқтаи назардан уч турга – номинатив, коммуникатив ва қурилиш бирликларига ажратадилар. Номинатив бирлик деб сўзни, коммуникатив бирлик деб гапни, қурилиш бирлиги деб фонема, морфема, сўз шакллари ва бирикма шакллари тушунадилар.

Сўнгги даврларда тилшуносликнинг мазкур долзарб муаммоси юзасидан ўзбек тилшунослигида ҳам баҳс-мунозараларнинг кизиби бораётгани эътиборга молик.

Тил бирликлари таснифига бағишланган ишлар Ш.Раҳматуллаев асарида батафсил таҳлил этилгани туфайли уларни такрорлаб ўтиришни ортиқча деб ҳисоблаймиз. Бу ўринда бизнинг диққатимизни жалб қиладиган томон *морфема, лексема, сўз ва конструкция* атамалари остидаги тушунчалардир.

Асосий тил бирлиги сифатида морфема деярли барча тилшунослар томонидан эътироф этилади. *Лексема* ва *сўз* айрим муаллифлар асарларида тил бирлиги деб кўрсатилади. Конструкция атамаси остида морфемадан кейинги лингвистик бирликларни ҳосил қилиш қоидалари, тузиш моделлари тушунилади. Ш.Раҳматуллаев ҳам тил бирликларини тўрт гуруҳга бўларкан, уларни қуйидагича номлайди: 1) тил бирликларининг қурилиш бирликлари (тил товуши, фонема, аллофонема); 2) асосий тил бирликлари (лексема, аллолексема, морфема, алломорфема); 3) тузма (иккиламчи) тил бирликлари (лексема шакл, бирикма шакл, гап шакл); 4) йирик тил бирлиги (фразема, аллофразема).

Айниқса, академик А.Ҳожиёвнинг «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали орқали эълон қилган ўн иккита мақоласи илмий жамоатчилик диққатини бу муаммога жалб этгани катта воқеа бўлди.

Юқоридаги мақолаларда тил бирликлари билан боғлиқ қатор муаммолар ҳақида баҳс юритилади. Ана шулардан бири *морфема* билан *лексема* масаласидир. Муаллиф шу кунгача тил бирликлари таснифига бағишланган ишларнинг кўпида морфема билан лексема фарқланмаётгани *лексема* ҳам морфемалар қаторига киритилаётганидан афсусланади ва лексема морфема эмаслигини, уларни морфема деб атаб бўлмаслигини айтади. Дарҳақиқат, фақат ўзбек тилшунослигидагина эмас, балки дунёнинг йирик тилшунослари асарларида бундай ҳолат мавжуд ва унинг чуқур илдизлари бор.

Хусусан, Бодуэн де Куртене томонидан морфема назариясига асос солиниши, унинг тилнинг марказий бирлиги сифатида эътироф этилиши тилшунослар диққатини шу давргача тил тузилишининг таянчи ҳисобланиб келган *сўздан морфема* томон бурди. *Морфема* тилшуносликнинг марказига айланди. Морфемадан кичик бирликлар унинг қисми сифатида, катта бирликлар эса морфемалар синтагматикаси натижаси сифатида қараладиган бўлди.

Бодуэн томонидан морфемага «тилнинг бошқа майда морфологик бўлакка бўлинмайдиган энг кичик морфологик бирлиги» сифатида берган таърифи барча энг кичик маъноли бирликларни, жумладан, туб лексемалар, кўшимчалар, ёрдамчилар ва ҳатто суперсегмент воситалар (урғу, тон)ни ҳам морфема қаторига киритишга асос бўлиб хизмат қилди.

Хусусан, Блумфильд морфеманинг асосий белгиси «минималлик» («кичиклик») эканини эътиборга олиб туб сўзларни ҳам, ёрдамчи сўзларни ҳам, сўзнинг қисмларини ҳам морфема деб ҳисоблайди.

Г.Глисон ҳам барча туб сўзларни морфемалар қаторига киритади. Бундай қараш сўзни тил бирликлари сирасидан чиқаришга олиб келди.

Айниқса, сўзнинг муракаб хусусиятга эгаллиги, унга аниқ таъриф бериб бўлмаслиги ҳақидаги Ф.де Соссюр фикри бунга асос бўлиб хизмат қилди.

Энг кичик маъноли бирлик морфема экани ҳақидаги фикр узоқ даврларгача тилшуносликда устуворлик қилди ва морфеманинг асосий белгилари сифатида «бошқа маъноли бўлакка бўлинмаслик», «маънолилик», «энг кичиклик» белгилари эътироф этилди.

Фақат В.Скаличка Бодуэннинг морфемага «майда бўлакка бўлинмаслик» белгисига асосланиб берган таърифи танқидий ёндашади, унда шакл ва мазмун муносабати эътиборга олинмаганини баён қилади. Морфеманинг мазмун томондан кичик элементларга бўлиниши ва бу элементлар **сема** ҳисобланишини таъкидлайди. Бундан илҳомланган В.М.Солнцев морфеманинг икки томонлама моҳиятлилигини, у ифода томондан сонема, мазмун томондан семемалардан ташкил топган бутунлик эканини айтади.

Шундай қилиб, **морфемага** тилнинг энг кичик маъноли бирлиги сифатида қараш туб лексемаларни ҳам, аффиксларни ҳам, ёрдамчи сўзларни ҳам, ҳатто ундов, модал, тақлид сўзларни ҳам морфемалар таркибида ўрганишга олиб келди.

Фақат А.Мартини *нон-*, *ёқ-*, *ён-* сингари морфемалар билан *-ни*, *-(и)м*, *-чи* каби морфемалар ўртасидаги фарқни эътиборга олган ҳолда **морфема** атамаси остида тушуниладиган объектни торайтиришни, уни фақат кўшимчаларни ифодалаш учун лексика соҳасига дахлдор монемаларни (морфема ўрнида монема атамасини қўллашди) ифодалаш учун **лексема** атамасини қўллашни тавсия этди.

Натижада айрим адабиётларда лексик маъно ифодалаш учун хизмат қилувчи энг кичик маъноли қисмга *лексема*, грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қиладиган ва ясама лексемаларни ҳосил қилиш учун ишлатиладиган энг кичик маъноли бирликлар учун **морфема** атамаси қўлланиладиган бўлди. Шу билан бирга, морфемани кенг маънода барча энг кичик маъноли бирликлар учун қўллаш ҳам давом этмокда. Шунинг учун морфемалар *лексик* ва *грамматик* морфемаларга ҳамда ҳар икки турга ҳам кирмайдиган, лекин мазкур икки турнинг хусусиятларини маълум даражада ўзида мужассам этган оралиқ морфемаларга бўлиш лингвистик адабиётларда тасодифий ҳодиса эмас.

Академик А.Ҳожиёв ўз мақоласида кўмакчи морфемаларни *эркин*, *боғлиқ* ва *нисбий боғлиқ* морфемаларга таснифлаш морфемалар моҳиятини ёритишда ҳеч қандай аҳамият касб этмаслигини ёзади.

Тил системалар системаси ёки гетероген системадир. Тил системасининг гетерогенлиги шундаки, у гомоген бирликлар муносабатидан ташкил топган бир неча кичик бирликларни ўз ичида бирлаштиради. Гетерогенлик хусусияти унинг «кўпқаватлилиги»ни белгилайди. Гетероген системалар гомоген элементлар муносабатидан ташкил топган кичик системаларга бўлинади.

Гомогенлик ва гетерогенлик муносабати Кант фалсафасининг асоси саналади.

Морфемалар ҳам гетероген система сифатида лексик, грамматик ва оралик морфемаларни ўз ичига олиши билан биргаликда морфем система таркибидаги юқоридаги ҳар бир гуруҳ, ўз навбатида, яна кичик системаларга бўлиниши учун асос бўлади. Хусусан, грамматик ёки кўмакчи морфемалар синфига кирган морфемалар «кўмакчилик» белгиси асосида бир бутунни, яъни системани ташкил қилади, айти пайтда, улар маълум дифференциал белгиларига кўра яна кичик гуруҳларга, синфларга бўлинади. Масалан, келишик қўшимчалари билан кўмакчилар ўртасидаги фарқловчи белги нима? Табиийки, улар ўртасидаги фарқловчи белги аналитиклик ва синтетикликдир. Шу асосда эркин ва боғлиқ морфемалар ажратилади.

Кўринадик, *фонема*, *морфемаларнинг* тил бирлиги экани деярли барча тилшунослар томонидан эътироф этилади. *Лексема* морфема (монема)нинг бир тури – аташ маъносига эга тури сифатида тан олиниши муносабати билан унинг икки томони алоҳида-алоҳида атама билан фарқланадиган бўлди. Шакл томони учун номема, мазмун томони учун семема. Демак, *лексема* *номема* ва *семемаларнинг* ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади.

Лексеманинг мазмуний томони, яъни семема ҳам бир неча семаларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган нисбий бутунлик ҳисобланади. Семема семалари вазифасига кўра *бирлаштирувчи* ва *фарқловчи* семаларга бўлинади.

Лексема яхлит ҳолда бошқа лексемалар билан гипо-гиперонимик муносабатни ташкил этганидек, мазмуний томони ҳам ана шундай муносабатдаги семалар қаватланишидан ташкил топади. Биринчи қаватда фарқловчи сема вазифасини бажарган сема кейинги қаватдаги бўлиниш учун бирлаштирувчи сема вазифасини бажаради. Бу В.Гумбольдтнинг: «*Тилда ҳеч қандай алоҳида нарсалар йўқ, ҳар бир алоҳида фақат бутуннинг қисмини намоён қилади, холос*», – деган фикрининг нақадар тўғри эканини тасдиқлайди. Бу ҳар қандай умумий алоҳидада, алоҳида орқали мавжуд бўлади, ҳар қандай алоҳида маълум даражада умумий, ҳар қандай умумий барча алоҳида предметларни тахминан қамраб олади; ҳар қандай алоҳида умумийликка тўлиқ бўлмаган ҳолда киради деган хулосага олиб келувчи умумийлик-хусусийлик диалектикасини ўзида намоён қилади.

Лексема маъносини юқоридаги каби методологик тамойил асосида тадқиқ этиш бугунги кунда ғоят долзарб бўлиб қолмоқда. Чунки айрим тадқиқотларда лексемалардаги ана шундай диалектик муносабатнинг мавжудлигини инкор этиш ҳолатлари, «лексемада бундай диалектиканинг ўзи йўқ» деган фикрлар баён қилинмоқда.

У.Чейф ҳам лингвистик бирликлар мазмуний жиҳатдан иерархик тобелилик муносабатида бўлишини таъкидлаган эди. Унинг фикрича, барча умумий қўшилма бирликлар – отлар, феъллар, иерархия чўққиси саналади. Қўшилиш ҳажмига кўра уларнинг ҳар бири оралик ҳолатни эгаллаган семантик гуруҳларга бўлинади. Масалан, феъллар – ҳаракат, ҳолат, жараён феълларига ажралади. Хусусан, *қуйламоқ*, *қулмоқ* ҳолат феъллари деб номланувчи лексемалар гуруҳининг вакиллари саналади.

А.Новиков фикрича, ҳар бир сўз (лексема) умумлаштиради. Натижада у конкрет нарса ва ҳодисалар, белги-хусусиятлар, ҳаракат-ҳолатларнинг ҳам, умумлашган образларнинг ҳам номи ўрнида кела олади. Бу эса умумийлик-хусусийлик диалектик алоқасининг тилда намоён бўлишини кўрсатади.

Лексемадан кейинги бирлик **сўздир**. Лекин у айрим муаллифлар томонидан тил бирлиги сифатида эътироф этилмайди. Сўзнинг асосий тил бирлиги эканини инкор этувчилар Ф.де Соссюрнинг : «Тилнинг конкрет бирликларини сўздан қидирмаслик керак», - деган фикрига асосланадилар. Сўзни тил бирлиги сифатида инкор этиш , асосий тил бирлиги сифатида **морфемага** эътиборни қаратиш айниқса дескриптив лингвистика вакиллари асарларида кучайди.

Морфема грамматик сатҳнинг минимал бирлиги сифатида қаралиши билан бирга, бу бирлик лексик сатҳга ҳам кўчирилади. Америка структурализми лексик функцияга эга бўлган элементар бирликни ажратишга эҳтиёж сезмади. Дескриптив лингвистикада учрайдиган сўз (word) атамаси асосан морфемалар занжири, морфологик сўз тушунчасини ифодалайди.

Л.Блумфильд сўзнинг конструкция эканини таъкидлайди. Демак, сўз икки ва ундан ортиқ морфемаларнинг бирикувидан ташкил топган конструктив бирлик сифатида қаралади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда «Общее языкознание. Внутренняя структура языка» китобида ҳам сўзга морфемалар бирикувидан ташкил топган бутунлик деб қаралади. Унда таъкидланишича, *сўз морфемаларнинг ҳар қандай бирикувидан эмас, балки маълум схема асосида («лексик морфема + грамматик морфема»)* морфемалар бирикувидан ташкил топган бутунлик саналади.

Кўринадикки, мазкур китобда сўз тил бирлиги сифатида, умуман, инкор этилмайди. Унинг модели (схемаси) сўз атамаси остида тил бирлиги сифатида тан олинади. Конкрет морфемалар билан тўлдирилган реал кўринишлари эса нутқ бирликлари саналади. Сўзга бундай ёндашув В.М.Солнцевга ҳам тааллуқлидир.

Сўзга морфемаларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида қараш тил сатҳлари ўртасидаги интегратив муносабатни ўзида тўғри намоён этса-да, лекин тил фактларини тўла қамраб ололмайди. Шу билан бирга, ҳар қандай сўз лексема асосида, лексеманинг бошқа морфемани бириктириб олишидан ташкил топавермайди. Лексема аташ семаси билан боғлиқ. Демак, ҳамма лексемада аташ семаси мавжуд. Айрим сўзлар эса аташ семасига эга эмас. Хусусан, **лекин, бироқ, фақат, офарин** сингарилар сўз, лексема эмас. Лекин юқоридаги сўзлар ички маъноли қисмларга бўлинувчанлик хусусиятига ҳам эга эмас. Демак, қурилмалик белгиси ҳам ҳамма сўзларни қамраб ололмайди.

Шунинг учун айрим муаллифлар сўз моҳиятини белгилашда «унинг гап таркибида эркин тартибини ўзгартира олиши», «автоном синтагма экани», «гап ҳосил қила оладиган ва ўзи фонемалардан ҳосил бўла оладиган минимал маъноли эркин бирлик экани» белгиларини асос қилиб оладилар.

Прага тилшунослари сўзни инкор этувчиларнинг фикрларига танқидий муносабат билдирарканлар, «функционал нуқтаи назардан унинг мавжудлиги аниқ»лигини баён қиладилар.

Сўзнинг тил системасининг марказий бирлиги сифатида ажратилишига Ш.Балли, Л.Шчерба ҳам шубҳа билдирган эди. Н.Д.Арутюнованинг морфемани иккиланмай белги деб ҳисоблаши белгини тилнинг функционал бирлиги сифатида қарамасликка олиб келди. Бу эса тилнинг белгилар системаси сифатидаги хусусиятига зид келади. Шундай экан, морфемани алоҳида белги сифатида ажратиш мумкин эмас. Чунки у функционал birlik эмас.

В.Звегинцев ҳам сўзнинг тилнинг асосий бирлиги эканини эътироф этади. Унинг фикрича, сўздан пастга тушсак, тил томонидан белгиланган дискрет муносабатлар ташқарисида қоламиз. У сўздан қуйи ҳар қандай birlikлар нутқ «техника»сига оид эканини кўрсатади.

Сўзнинг қизиқ томони шундаки, у тил эгаси томонидан осон ажратилади, лекин лингвистлар томонидан қийин аниқланади. Сўзнинг ана шундай қийин аниқланишини асос қилиб айрим ўзбек олимлари ҳам уни тил birlikлиги сифатида рад этадилар. Уларнинг фикрича, лексема-сўз (аслида морфологик сўз) нутқий ҳодиса бўлиб, морфемаларнинг нутқдаги комбинациясидан ҳосил бўлади. Чунки сўздан қуйи birlikларни эмик ва этик birlikларга ажратиш мумкин. Лекин сўз бундай хусусиятга эга эмас.

Тил ва нутқ birlikларини абстракт ва конкрет birlik сифатида қарама-қарши қўйиш, сўзни шу оппозицияга тушириб бўлмаслик мазкур олимлар томонидан сўзнинг тил birlikлиги сифатида мавжуд эмаслигини асословчи далил қилиб келтирилади. Аслида, сўз ҳам шу оппозицияга тушади. Тил birlikлиги сифатида индивид онгида сўз моддий қобиғининг умумлашган образи мавжуд бўлади. Нутқий жараёнда бу белги ҳар бир сўзловчи томонидан янгидан яратилади. Белгининг ҳар сафар янги «нусхаларда» намоён бўлишига сўзловчининг мазкур белгининг билиши ва уни талаффуз қила олиши асос бўлади.

Т.П.Ломтев Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ фарқланишини турли фанларнинг ўрганиш объекти экани ҳақидаги концепциясини танқид қиларкан, бу чекланишга барҳам беришнинг ягона йўли диалектикадаги моҳият ва унинг воқеланиши категориясини қўллаш эканини таъкидлайди. Тил-нутқ зидланишига ана шу категория асосида ёндашув бир фактни тилга, бошқа фактни нутққа мансуб деган қарашга барҳам беради. Бу категория нуқтаи назардан, нутқда тилга хос бўлмаган birlikларнинг бўлиши, тилда эса нутқда воқеланмаган birlikнинг бўлиши мумкин эмас. Тил ва нутқ ҳодисалар фарқланиши асосида эмас, балки моҳият ва ҳодиса фарқланиши асосида бир-бирига зидланади. Ана шу нуқтаи назардан сўзгина эмас, балки сўз бирикмалари ва гаплар ҳам тил birlikлари саналади.

Барча лингвистик birlikлар тил ва нутқ birlikлари ҳисобланади: бир томондан, улар тилга, иккинчи томондан, нутққа қаратилган бўлади.

Бундай нуқтаи назардан конструкцияларнинг имконият сифатида тилга мансуб эканини, унинг конкрет морфемик ва лексик birlikлар билан

воқеланиши нутққа хос эканини эътироф этиш мумкин. У ҳолда конструкцияни ҳам модел сифатида тил сатҳлари бўйича сўз моделлари, гап моделларига бўлиш эҳтиёжи сезилади. Сўз моделлари нутқ жараёнида конкрет сўзлар ёки сўз шакллари, гап моделлари эса жумлалар орқали воқеланади.

Синтактик сатҳда гап модели учун соддароқ қилиб *gap*, унинг нутқда воқеланиши учун эса *жумла* атамасидан фойдаланиш мумкин. У вақтда тил-нутқ зидланишини тил сатҳлари бўйича қуйидаги жадвал орқали кўрсатиш мумкин:

№	Лисоний фаолиятнинг таркибий қисмлари		Тил сатҳлари	Тилшунослик бўлимлари
	Тил бирликлари	Нутқ бирликлари		
1	Фонема	Товуш, (фонема варианты, аллофон, фон)	Фонологик ва фонетик сатҳ	Фонология ва фонетика
2	Морфема	Морфема варианты (морф ёки алломорф)	Морфемик сатҳ	Морфемика
3	Лексема	Лексема варианты (лекс ёки аллолекс)	Лексик сатҳ	Лексикология
4	Фразема	Фразема варианты (аллофразема)	Фразеологик сатҳ	Фразеология
5	Конструкция			
	5.1.	Сўз модели	Сўз шакли	Морфологик сатҳ
	5.2.	Бирикма модели	Сўз бирикмаси	Синтактик сатҳ
	5.3.	Гап ёки гап модели	Жумла	

Шундай қилиб, ҳозирги кунда тилнинг белгилар системаси эканини деярли барча тилшунослар эътироф этадилар. Лекин лингвистик белгининг тузилиши масаласида тилшунослар икки хил фикр билдирадилар. Уларнинг бири лингвистик белги бир томонлама моҳиятдир, у фақат ифодаланмишни ўз ичига олади десалар, иккинчи гуруҳ тилшунослар унинг икки томонлама моҳият эканини, ифодаловчи ва ифодаланмиш бир бутунлигидан иборат эканини баён қиладилар. Тил белгиси билан тил бирликлари ўртасидаги фарқли хусусиятлар ҳам тил белгисига икки хил ёндашув асосида талқин этилади.

Лингвистик белгининг монолетаристик ёндашувида тил бирликлари ифодаловчи ва ифодаланмиш бир бутунлигидан ташкил топиши билан лингвистик белгидан фарқланади. Бунга мувофиқ, фақат маъноли

бирликларгина (сўз-лексема, морфема, синтаксема) тил бирликлари саналади (В.Солнцев). Фонема маъно ифодаламагани учун тил бирликлари қаторига киритилмайди.

Лингвистик белгининг билатералистик концепциясида эса, аксинча, маъноли бирликлар лингвистик белги саналгани ҳолда тил бирликлари реал бирликларнинг (нутқ бирликларининг) умумлашган типи сифатида талқин қилинади. Бунга мувофиқ, фонема маъно ифодаламагани учун лингвистик белги ҳисобланмайди. Лекин у тил бирлиги, чунки муайян товушларнинг умумлашган типидир. Морфема, лексема, фразема, синтаксемалар ҳам тил бирликлари, уларнинг намоён бўлиш шакллари эса (аллофон, алломорф, аллолекс ва бошқалар) нутқ бирликларидир.

Лингвистик белгининг ифодаловчиси билан ифодаланмиши ўртасида қисман мотивация муносабати бўлса-да, умуман олганда, улар ўртасидаги муносабат эркиндир.